

ETXEPARERENAK NAHAS MAHAS

Hondarribia, 1980-IV-18

Patxi Altuna

Ez nator ezer irakastera, ikastera baizik, eta neure buruari aspaldi honetan isilik egin didan zenbait galde orain hemen ozenki zuen aurrean egitera, zuetariko zenbaitek, iparraldeko euskalkiak ongi ezagutzen dituzuenok bati-pat, erantzunik emango didazuelakoan. Egun gutxiren buruan agertuko bait da ene Etxepareri buruzko hirugarren liburua, hots Etxepareren obra osoaren Edizio Kritikoa, eta orduan nornahik izango bait du lan hori nola egin dudan ikasteko egokiera, haren berri orokarki eman beharrean hiruzpalau puntu xehe hartu ditut mintzaldi labur honen gaitzat. Stempf-ek eta batez ere Lafonek ondu zituzten lanei esker, Etxepare oro har aski erraza da gaur edozein euskalarirentzat ia hitzez hitz ulertzen; ez du, alegia, mixteriorik ez pasarte ilunik ia batere. Dituen gutiak ere Lafon jaunak argitu dizkigu, edo argitzen ahalegindu bederen, eta, egia esan, ia beti guztiz egoki argitu. Bizpahiru pasartez dioenak ez nau erabat betetzen, ordea, eta horien azalpen berria, neure baitarikoa eta hainbestez dudamudazkoa, dakarkizuet gaur zuen iritzia entzun nahirik.

1. *Amore gogorraren despita* deritzan XII. kantuak honela dio 37garren bertsoan: *Iauna gerthuz hic daducat porfidia handia*. Ez da dudarik *hic daducat* hori, Lafonek dioenez, inprenta hutsa dela. Lafonek baino lehenago Schuchardt-ek ere gauza bera esan zuen eta honela irakurri behar zela proposatu: *hic dadutac*. Lafonek ontzat ematen du eta bere egiten zuzenketa hori: “Il faut, comme Schuchardt l’indique, lire *dadutac* (cf. *liadutanic*, II, 20) au lieu de *daducat*; litt. “tu as pour moi une grande importunité”. (“Notes pour une édition critique...”, or. 170). Hainbestez *-tac* behar lukeena *-cat* idatzi zuten inprentan eta bi euskalariak eskaintzen diguten *dadutac* forma berria *nor-nori-nork* forma litzateke; hots, hic neri *dadutac* porfidia handia. Ene ustez, zuzenketa hori ez da ona. Hala izatekotan *diadutac* behar zukeen: ikus kantu berean 40garren bertsoan, ahapaldi berean alegia, *Hiretaco eztiaducat guerthuz neure buruya* eta baita Lafonek berak *dadutac* horren alde aipatzen duen *Amore bat nahi nuque liadutanic eguia* (II, 20) ere. Horren ordez nik beste bat proposatzen dut, inprentako hutsa bai, baina Schuchardt-ek eta Lafonek nahi dutena baino txikiagoa litzatekeena eta hainbestez inprimalaria egin izana bidezkoago eta egiantzekoago bihurtzen duena. Nik proposa-

tzen dudanak, gainera, oso antz handiko beste bertso bat du Etxeparegan berarengan —antz handiko bertsoa eta antz handiagoko adizkia—, eta horrenbestez nere hipotesia arras sendoturik gelditzen da. Beste bertso horrek honela dio: *Bethi daducaçu tema borthiça* (X, 32). Batak *porfidia* dio, besteak *tema*, biak guztiz antzeko hitzak. Horiek horrela direla, eztabaidatzen ari garen bertsoa honela irakurri eta adizkia honela zuzendu behar da, ene ustez: *Iauna guerthuz hic daducac porfidia handia; nor-nork* forma soila, alegia. Hutsa honetan zetzan soil soilik, beraz: hitzaren azkenean *-c* idatzi beharrean *-t* idatzi zuten inprentan.

2. Beste bertso batean ere adizkia dago, itxura guztien arabera, oker emana eta Lafonek hau ere inprenta hutstzat dauka. Nik ere bai, noski. Kontua, ordea, lehengo bertsoan bezalaxe, honetan datza: zeren orde z dago horri adizki hori? Bertsoa XIgarren kantuko laugarrena da, hots kantu txikiaren azkena, lau bertso baizik ez bait du kantu horrek, tituluaz gainera. Honela dio: *Merexi duçuna narçaque sarri*. Zer da *narçaque* Hori? Lafonek “Formes n’appartenant à aucune racine connue” titulupean sartzen du adizki hori bere “Le système du verbe basque...” liburuan (or. 367) eta *narraque*-ren edota *naçaque*-ren orde z egotea badaitekeela dio, baina ez dirudi oso seguru dagoenik. Ni ere ez, noski, beste neure ustezko honetan. Ene ustez *narçaque* delako hori *nacarque* irakurri behar da: *-rça-* orde z *-car-*, beraz. Ez da, damurik, Etxepareren obran *merexia ekarri* esapidea bestetan ageri. Ziburuko Etxeberrigan ere, eginahalak egin ditudan arren, ez dut hori bera aurkitu; bai, noski, *merexia eman* eta baita *merexien pagua eraman* ere. Bera ez bada ere, *eraman* eta *ekarri* ez bait daude elkarrengandik oso urrun, ni *nacarque* irakurtzearen aldeko naiz, harik eta inork besterik eta hoberik ez dakarreño.

3. Aztertzera dakardan hirugarren bertsoaren adizkiak —hemen ere adizkia bait dago auzitan— ez du hutsik berez Lafonen ustez, ez eta nerez ere; bai, orde z, Akesolorenez. Lafonek dagoen dagoenean ontzat ematen duen arren, adizki az eta bertso osoaz ematen digun azalpenari ez deritzat zuzen, ordea. Akesoloren iritzitik abiatuko naiz, beraz, honek adizkia aldatu egiten bait du. Pasarteak honela dio:

*Eya horrat apartadi nor uste duc niçala
Horlaco bat eztuc uste nyc icussi dudala*

Zortzigarren kantuaren, *Potaren galdacia* deritzanaren, boskarren eta seigarren bertsoak dira biok. Gauza bat esan behar dut alde z aurretik: kantu honetan, besteren batetan ere bai, gizasemea eta emakumea ari dira elkarrizketan eta, Etxeparek ez badiosku ere nor noiz mintzo den, ia beti asma daiteke nori dagozkion hitz batzuk eta nori besteak. Hemen, gizasemeak lehen ahapaldi osoa eman ondoren, bigarren osoa —bi bertso horiek ere bai, beraz— emakumearen ezpainetan jarria dago. Dagoen dagoenean 6garren bertsoak ez du ikusi batera zentzurik. Ikusi batera, diot, itzulpena hau bait litzateke *eztuc uste* horrek “tú no piensas” esan nahi baldin balu: “Ea, aléjate ahí, ¿quièn te imaginas que soy? No piensas que he visto otro tal?”. Hala dio Lafonek ere: “...on n’obtient pas un sens satisfaisant: “tu ne crois pas que j’ai (encore) vu

une chose de ce genre (ou quelqu'un de ce genre)?" ("Notes pour une édition critique...", or, 163) eta hori dela bide, Akesolok *eztut uste* irakurri behar dela dio, perpausa adierazkorra —ez, Lafonek nahi duenez, galderazkoa— bailitza.

Baina hori ezina da, emakumeak, hitanoz ari zaionez gero, *eztiat uste* esan behar zukeelako. Eta, garbi geldi bedi, ez zukeen poetak horrela ezin idatzirik, *eztiat* eta antzekoak bi silabatakoak bait dira maiz Etxeparegan, *-i*-vokalerdi eginik. Irakurketa hori bazterrera uzten dut, beraz, eta *eztuc uste* dagoen dagoenean ontzat ematen. Baita Lafonek ere; ahapaldi berean, gainera, beste bi bider ageri da sintagma bera bigarren pertsona berean: *uste duc* eta *uste duyana*. Zentzurik izango badu, ordea, Lafonek honako irakurraldi hau proposatzen digu: "Eia horrat apartadi; nor uste duk nizala? / Horlako bat? Eztuk uste nik ikusi dudala?" Bertsoa bi zati egiteaz gainera, biak galderazko perpaus egiten ditu. Hona itzulpena ere, inork dudarik izan ez dezan: "Ah! va-t'en! écarte-toi. Pour qui me prends-tu? / Pour quelqu'un de ton espèce? Tu crois que je ne l'ai pas vu?".

Baina interpretazio hori ezin daiteke, ene ustez, inola ontzat eman eta ez, noski, aski gogorra delako bakarrik, baizik eta galdera izatekotan, nahitaez Etxeparegan *-a* atzizkia behar lukeelako adizkiak: *Ez duka uste...*? Eta hemen ere, zer esanik ez, bertsoaren neurri aldetik ez zuen poetak ezineginik, *-a* eta *u-* diptongo gisa ahoska bait zitezkeen, mila bider egiten duenez. Zer esan, hortaz?

Hona ene iritzia: 1) Ahapaldiaren beste hiru bertsoetan inperativoak edota horren kidekoak ditugu: *apartadi*, *eztarradala*, *erran albaytīca*. 2) Oihenarten *bu*, *bute* denok ezagutzen ditugu. 3) Ziburuko Etxeberrigan —eta besterengan ere bai, agian— honako hauek ageri dira: "eztuela ahalqueric", "eztuquela solassic", "eztuquela herabe" eta abar; hirurak bigarren pertsonakoak, *hik* alegia, 4) Gaurko iparraldeko euskaldunek "begirauk", "begirauzu" esan ohi dute eta Ziburuko Etxeberrik ere bai: *Confessio eguitera beguirauc ahantzetic*. Horiek horrela direlarik, eta oker esateko arriskuak gorabehera, *eztuc uste* hori inperativo da, ene ustez. Hots, "No pienses que he visto otro igual que tu". Bigarren pertsonako ezezko inperativo horri gogortxo iritziko dio gaurko euskaldunak, agian, mugaz honaindikoak batez ere; guk "zatoz", baina "ez zaitetz etor" esan ohi dugu, izan ere, eta ez "ez hator", "ez toz", baina "ez zaitetz etor" esan ohi dugu, izan ere, eta ez "ez hator", "ez hatorrela", ez ere Ziburuko Etxeberrik bezala "eztaguizula". Baina gureak gorabehera, inork erakus liezadan nahi nuke nola esan behar zuten edota nola esan zezaketen antzineko idazleek euskaraz "No creas", "No pienses", *uste* zerabiltelarik. Ez bait zuten beste biderik: edota *eztuk uste* esan behar edota *eztuquela*, *eztuela uste*, Ziburuko Etxeberrik bezala. Guk, noski, **ezan*-en forma sartuko genuke eta sartzen dugu: "ez ezak uste"; baina antzinekoei ez zitzaien hori zilegi, antzinekoek **ezan* laguntzaile hutsa zenean bakarrik, hots, aditz erroarekin batean zihoanean bakarrik, erabili bait zezaketen, ez *nahi*, *uste*, *ahalke*, *kupida*, *solas* eta gainerako izenekin. Horra nere uste apala.

4. Orain aipatzera noan beste bertso honetan adizkia zuzen emana

zen baitzioen, hari, haragiaren desira desordenatuak eta gogoeta lizunak azken bi kantuetan izan ezik, beste guztietan ez bait ditu grafiaz -z- eta -tz- bereizten, biak honela, -ç-, idazten baizik, *liçaten* dioen bertso hau bitara uler daitekeela dio Lafonek. Hona bertsoa: *Hon liçaten gaztiguric aguian ençun liroyte* (II, 4). Bi zentzuak hauek omen lirateke: *liçaten* hori *nor* adizki soil-tzat hartzetik sortzen dena, hots azpi egituran *hon litzateke guztigua* bere baitan edukiko lukeena eta horrenbestez *hon lizaten* gaurko grafiara aldatu beharrekoa; eta bestea, aldiz, *nor-nork* formatzat hartu eta azpi egituran *hon litzateke gaztiguak*, amorosak alegia —*hark haiek*, beraz— izkutatzen lukeena eta *lizaten* gaurko grafiara aldatzekoa: “*car gaztiguric, étant au partitif, peur aller avec une forme verbale au singulier ou au pluriel*” (“Notes pour une édition critique...”, or. 148). Itzuli ere, honela itzultzen du: “*Ils entendraient peut-être des critiques qui leur feraient du bien*”. Bigarren honi eta beronen alde eman digun arrazoiari aski bitxia deritzat; esan al daiteke, izan ere, euskaraz “Ezagutzen nauten gizonik...”? Ni lehenaren aldeko naiz horrenbestez; hots, *liçaten* bertso honetan *nor* formako adizkitzat hartzekoaren aldeko.

5. Hona azkenik bestea, gehiegi luza ez nadin. Ahapaldi osoa aldatuko dut, bi bertсотan bait ditut esatekoak:

Andre honac vqhen dici ederretan gracia
Ehorc hura gaixteriaz ecin leçan inbia
Bana vistaz hilcen çuyen nahicari saxuya
Figuraren eqhustiaz daquiqueçu eguia (II, 51-54)

Lafonek honela dio: “L’adjectif *eder* est employé ici comme substantif...; il signifie “en fait de belle chose” ou “parmi les (=ses) belles choses”. Hori lehen bertsoaz; eta hirugarrenaz honela, haren esanak laburtzen ditudalarik: *hilcençuyen* dena batera idatzirik omen dago fac-similean; ezin omen daiteke *hilcen çuyen* irakur, testu inguruak indikativoko inperfektua ez omen duelako onartzen: “*mais elle éteignait par son aspect le désir impur*” n’offre pas un sens acceptable”; *hil cençuyen* irakurri behar omen da, beraz, *cençuyen* genitivo plurala delarik (Ikus “Notes pour une édition critique...”, or. 149-150). Nere iritzia bestelakoa da, egia esan: *ederretan*, batetik, guk gehienetan *ederren artean* esan ohi duguna da, edo “emazte ederretarik”; ez dagokie, beraz, Ama Birjinaren beraren “gauza edo dohain ederrei”, baizik munduan diren emakume ederrei; alegia, *Ehorc hura gaixteriaz ecin leçan inbia* delako dohain hori Mariak bakarrik du eder guztien artean. Hirugarren bertsoak ere, ene ustez, zentzu biribila du, nahiz eta begiratu batera adizkien aldiak aurreko perpausean eta beste honetan desberdinak diren, eta indikativoko inperfektoa guztiz egoki dago. Egoki, gainera, bi aldetatik: edukiaren eta formaren aldetik. Poetak hauxe esan nahi du: “Ama Birjina, beste emazte ederrak ez bezala, inork gaizki ez desiratzeaz gainera, Berak hiltzen zituen bere begitar-tez nahikari satsuak”. Honen zentzua atzemateko aski da jakitea aszeta guztiek Mariaz esan ohi izan dutena. Geure idazle klasiko baten hitzak, Axularranak, entzun, mesedez: “Zeren baldin Elizako doktor batzuek dioten bezala, Ama Birjinak, ere mundu hunetan zenean ere, nori ere, eta nork ere beha-

tzen baitzioen, hari, haragiaren desira desordenatuak eta gogoeta lizunak iraungirik, heken lekhuian gogoeta garbi batzuk, eta garbiki bizitzeko nahikunde handi batzuk pitzten eta emaiten bazerautzan, etab.” (n. 241). Hori edukiaren aldetik, esan bezala. Adizkiaren formari nagokiola, hauxe diot: *Hilcen çuyen* delako hori inoiz hala gertatzen ohi zen gauza da; imperfekto jatorra, beraz; eta bestalde, nik glosa gisa eman dizuedan perpaus horren lehen zatia poetak zehar hizpidez —*vqhen dici gratia*-ren kompletivaz— eman bait digu eta antzineko idazle guztiengan lehenaldi hurbila (“*vqhen dici*”) “*tiempo secundario*” derizten horietakoa bait da (ikus, beste askoren artean, Etxepareren beraren honako hau: *Harc eryo haritu dic hiri leyan vicia* (I, 43): —*leyan*, ez *deyan*—, poetak ezinbestean *ecin leçan inbia* esan behar izan du; baina, jakina, adizki horren azpi egituran beste hau dugu, inongo dudarik gabe: “ez zuen inork hura gaixteriaz inbiatzen”. Ondoko “Bana vistaz hilcen çuyen”-en erabateko kidea, beraz.

Pasarte horren itzulpena, esanak esan, nik honela emango nuke, Akesolorengandik ia hitzez hitz harturik, Akesolok ere lehen bertsoa, *ederretan* delakoa alegia, nik bezala ulertu bait du: “La Santa Señora ha tenido entre las hermosas la gracia / de que nadie la desee con malicia; antes bien (“sino que” dio Akesolok) con la simple vista extinguía el mal deseo...”.